

ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ

**ΝΑ ΚΟΙΤΑΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΜΑΤΙΑ
ΝΑ ΒΛΕΠΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ**

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

7 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2010

ΑΘΗΝΑ 2012

© Copyright 2012 ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ - Επιμέρους συγγραφείς

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της.

Επιμέλεια έκδοσης: Σπυριδούλα Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Πηνελόπη Βουτσινά, Μαρία Κοτζάμπαση, Μιχάλης Νικηφορίδης, Ράνια Ποθητάκη

Σελιδοποίηση και στοιχειοθέσια: Μάγκη Παπαστάμου

ISBN: 978-960-85057-9-7

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΑΜΑΝΟΠΑΙΔΩΝ

Το περιεχόμενο των έμφυλων σχέσεων που διακινούν και αναπαράγουν τα σχολικά βιβλία στην Ελλάδα έχει κατά καιρούς απασχολήσει τις ερευνήτριες και τους ερευνητές. Οι περισσότερες σχετικές μελέτες που διαθέτουμε ασχολούνται με τα εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου και κυρίως των γλωσσικών μαθημάτων¹. Λιγότερο έχουν αναλυθεί υπό αυτό το πρίσμα τα βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ελάχιστα τα βιβλία ιστορίας². Πάντως, είτε πρόκειται για το δημοτικό είτε για το γυμνάσιο, είτε για τα θετικά είτε για τα θεωρητικά μαθήματα,

- 1 Ενδεικτικά: Αλέκα Φρειδερίκου, *Η Τζένη πίσω από το τζάμι, Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995· Ευαγγελία Κανταρτζή, *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- 2 Για μια πρόσφατη αναλυτική καταγραφή, βλ. Νικολέττα Χαρδαλιά – Αναστασία Ιωαννίδου, *Εμφυλες κοινωνικές αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), Αθήνα 2008. Περιλαμβάνονται πολλές μεταπτυχιακές και διπλωματικές εργασίες που εκπονήθηκαν τα τελευταία χρόνια.

αρκετές μελέτες έχουν επισημάνει τους τρόπους –συχνά αδιόρατους– με τους οποίους τα σχολικά βιβλία αναπαράγουν στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των έμφυλων σχέσεων. Κυρίως τα σχολικά βιβλία σκιαγραφούν μονοσήμαντες εκδοχές ανδρισμού και θηλυκότητας, τις οποίες παρουσιάζουν ως φυσικές και αναλλοίωτες. Με αυτόν τον τρόπο συμβάλλουν στη νομιμοποίηση και τη διαιώνισή τους, καθώς ενισχύουν την αντίληψη ότι δεν αλλάζουν αφού είναι έξω από την ιστορία.

Δεν είναι βέβαια τα σχολικά βιβλία τα μόνα στοιχεία του εκπαιδευτικού μας συστήματος που αναπαράγουν την έμφυλη ανισότητα και διαφορά³. Η κριτική στα εγχειρίδια –για τις έμφυλες σχέσεις ή για άλλα σημαντικά ζητήματα διαφοράς– παραμένει ανεπαρκής αν δεν επεκταθεί στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και στην υπόλοιπη δομή και λειτουργία του ελληνικού σχολείου⁴. Σε όσα ακολουθούν, θα αντιστρέψω την οπτική και θα αναφερθώ στις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όσοι συγγραφείς εγχειριδίων επιθυμούν να υπερβούν τις αναπαραστάσεις της φυσικοποιημένης ανισότητας και διαφοράς ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες. Θα περιοριστώ στο μάθημα της ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και θα παρουσιάσω ένα πείραμα: τα νέα βιβλία ιστορίας για το γυμνάσιο που μία ομάδα ιστορικών και εκπαιδευτικών αναλάβαμε να γράψουμε στο πλαίσιο του Προγράμματος για την Εκπαίδευση Μουσουλ-

3 Ενδεικτικά: Βούλα Τάκη, *Έμφυλη απουσία. Γυναίκες στη διοίκηση της εκπαίδευσης ένα εναλλακτικό μοντέλο*, Επίκεντρο, Αθήνα 2009· Συλλογικός τόμος, *Φύλο και εκπαίδευση. Μαθηματικά, φυσικές επιστήμες και νέες τεχνολογίες*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2007· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το Φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006· Βασιλική Δεληγιάννη, *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999· Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και Σχολική Πράξη: Συλλογή εισηγήσεων*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997· Ευαγγελία Μαραγκουδάκη, *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

4 Έφη Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998.

ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

μανοπαίδων (ΠΕΜ), κατά την περίοδο 2002-2004 και 2005-2008.

Δύο λόγια για το ΠΕΜ: Το Πρόγραμμα, ενταγμένο στα ΕΠΕΑΕΚ I και II, με επιστημονικές υπεύθυνες τις καθηγήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών, Άννα Φραγκουδάκη, Κοινωνιολόγο της Εκπαίδευσης και Θάλεια Δραγώνα, Κοινωνική Ψυχολόγο, ξεκίνησε το 1997 και περιλάμβανε τρεις φάσεις. Η πρώτη, 1997-2000, ήταν εστιασμένη στο δημοτικό σχολείο και αποσκοπούσε να βελτιώσει το ελληνόφωνο πρόγραμμα των μειονοτικών σχολείων. Η δεύτερη, 2002-2004, διεύρυνε τις παρεμβάσεις της προς το γυμνάσιο, με στόχο να μειωθεί σταδιακά η ιδιαίτερα υψηλή διαρροή μειονοτικών μαθητριών και μαθητών από την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η τρίτη φάση κάλυψε την περίοδο 2005-2008 και εστίασε στην προαγωγή της ελληνομάθειας μέσα και έξω από το σχολείο⁵. Η παραγωγή βιβλίων ιστορίας για τις τρεις τάξεις του γυμνασίου εντάχθηκε στις δύο τελευταίες φάσεις του προγράμματος. Έχει ήδη ξεκινήσει μια νέα φάση στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ⁶.

Στην ομάδα σχεδιασμού των βιβλίων ιστορίας κάναμε εξαρχής μια κρίσιμη επιλογή που έμελλε να σφραγίσει το υλικό μας: αποφασίσαμε ότι δεν θα φτιάξουμε βιβλία ιστορίας ειδικά για μουσουλμανόπαιδα, αλλά βιβλία ιστορίας που θα μπορούσαν να τα διδαχθούν όλα τα παιδιά του γυμνασίου, σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας και αν μένουν, δηλαδή βιβλία ιστορίας όσο το δυνατόν πιο κοντά σε αυτό που θα θέλαμε να είναι. Και συγχρόνως βιβλία ιστορίας που θα μπορούσαν να εγκριθούν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, δηλαδή που ακολουθούν τις επιταγές του Αναλυτικού Προγράμματος.

5 Αναλυτικά, βλ. <http://www.museduc.gr/index.php> και Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2007.

6 «Εκπαίδευση των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη», 2010-2013, ΕΚΠΑ και ΑΠΘ, επιστημονική υπεύθυνη: ομότιμη καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, Άννα Φραγκουδάκη.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Για να πετύχουμε το δύσκολο αυτό συμβιβασμό κάναμε συγκεκριμένες επιλογές. Πολύ συνοπτικά, επιλέξαμε ως βασικό σημείο αναφοράς και για τα τρία βιβλία τον ελλαδικό χώρο και, ανάλογα με την περίοδο, τον ευρύτερο μεσογειακό και ευρωπαϊκό. Συγχρόνως, δίνοντας έμφαση κάθε φορά στη συγχρονία, συμπεριλάβαμε και στοιχεία για άλλους πολιτισμούς, ακόμη και πολύ μακρινούς. Στόχος ήταν να αποκτήσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες μια αίσθηση της συγχρονίας, εκτός από τη χαρακτηριστική στην ιστορία διαχρονία, χωρίς να χάνουν την εστίαση στο γεωγραφικό χώρο τον οποίο γνωρίζουν και στον οποίο ζουν σήμερα⁷.

Ακολουθώντας το Αναλυτικό Πρόγραμμα, τα τρία βιβλία καλύπτουν την αρχαιότητα, το μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους αντίστοιχα. Η ιστορική αφήγηση δεν είναι συνεχής, αλλά απαρτίζεται από ποικίλα ισοδύναμα υλικά: κείμενα, εικόνες, λεζάντες, χάρτες, διαγράμματα, πηγές. Το καθένα από τα τρία βιβλία συνοδεύεται από συμπληρωματικά φυλλάδια, ένα ανά δύο κεφάλαια συνήθως, που ονομάζονται *Λίγη ακόμη ιστορία*. Τα φυλλάδια περιέχουν επεξηγήσεις και επιπλέον πληροφορίες για όρους και θέματα που πραγματεύονται τα κείμενα του βιβλίου, κειμενικές και εικονικές πηγές καθώς και δραστηριότητες για τις μαθήτριες και τους μαθητές και άλλα στοιχεία, όπως χρονολόγια.

Το εκπαιδευτικό υλικό για την ιστορία που ετοιμάσαμε

7 Για τις βασικές παιδαγωγικές και επιστημονικές αρχές με βάση τις οποίες σχεδιάστηκαν τα βιβλία, βλ. Έφη Αβδελά, Φωτεινή Ασημακοπούλου, Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Θεοδώρα Ρόμπου, *Διδάσκοντας Ιστορία στο Γυμνάσιο. Προτάσεις για την αξιοποίηση του διδακτικού υλικού*, Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων 2005-2007, Αθήνα 2007 και των ίδιων, «Νέοι τρόποι προσέγγισης στο ιστορικό παρελθόν: το εκπαιδευτικό υλικό για το μάθημα της ιστορίας στο γυμνάσιο», στο Δραγώνα – Α. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση όχι αφαίρεση, ό.π.*, σ. 277-287. Επίσης, Έφη Αβδελά, *Διδάσκοντας ιστορία*, σειρά Κλειδιά και Αντικλειδιά, επιστημονική υπεύθυνη Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003 και <http://www.kleidiakaiantikleidia.net/>

ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

ολοκληρώθηκε πριν από δύο περίπου χρόνια. Το σχεδιασμό, το συντονισμό και την επεξεργασία του υλικού είχε μία κεντρική ομάδα, ενώ για τη συγγραφή τους συνεργάστηκαν εξειδικευμένοι ιστορικοί καθώς και αρχαιολόγοι, φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, χαρτογράφοι, επιμελητές, εκπαιδευτικοί και γραφίστες. Στα πέντε περίπου χρόνια που κράτησε η διαδικασία συγγραφής, διόρθωσης και προσαρμογής τους, δούλεψαν, σε όλα τα επίπεδα και για διαφορετικά χρονικά διαστήματα, περίπου πενήντα άνθρωποι⁸. Σήμερα και τα τρία βιβλία έχουν εγκριθεί. Τα βιβλία της α' και της β' έχουν ήδη εκτυπωθεί από τον Οργανισμό Σχολικών Βιβλίων και αναμένεται να μοιραστούν στα παιδιά της μειονότητας που φοιτούν στα γυμνάσια της Θράκης. Το βιβλίο της γ' θα εκτυπωθεί από το Σεπτέμβριο. Παράλληλα και τα τρία βιβλία μαζί με το συμπληρωματικό υλικό είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα του ΠΕΜ και ελεύθερα στην πρόσβαση⁹.

Κατά τη συγγραφή των βιβλίων μάς απασχόλησε επανειλημμένα η έμφυλη διάσταση της ιστορικής αφήγησης. Πώς να εξασφαλίσει κανείς ότι η αφήγηση δεν θα ταυτίζει το γλωσσικό αρσενικό γένος για το γενικό με τους ανθρώπους του παρελθόντος γένους αρσενικού, δηλαδή δεν θα αγνοεί την ιστορική παρουσία των γυναικών; Δεν θα παρουσιάζει ως φυσικές και αναλλοίωτες τις έμφυλες σχέσεις, αλλά θα αναδεικνύει τις αλλαγές τους στο χρόνο; Τρία κύρια προβλήματα δυσκολεύουν κάθε παρόμοιο εγχείρημα:

α) Πρώτο, το ίδιο το Αναλυτικό Πρόγραμμα και η εμμονή του σε μια συνεχή αφήγηση με επίκεντρο την πολιτική και το κράτος, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ίδιο συνιστά ανυπέρβλητη προδιαγραφή για τη συγγραφή σχολικών βιβλίων. Με τις κοι-

8 Αρχικά επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο ιστορικός αναπληρωτής καθηγητής του ΕΚΠΑ, Παρασκευάς Κονόρτας. Από το 2005 τον διαδέχτηκε η υπογράφουσα. Βλ. αναλυτικά τα ονόματα και τις ιδιότητες όσων δούλεψαν για τα βιβλία ιστορίας, στις διάφορες φάσεις του Προγράμματος, στο Θ. Δραγώνα – Α. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση όχι αφαίρεση, ό.π.*, σ. 527-528.

9 <http://www.museduc.gr/index.php?page=2&sub=123>

νωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές πρακτικές σε μεγάλο βαθμό απύσες, το κεντρικό ιστορικό υποκείμενο είναι ένα «έθνος» που όχι μόνο παραμένει αναλλοίωτο στο χρόνο αλλά επιπλέον είναι μονοσήμαντα γένους αρσενικού. Οι ελάχιστες αναφορές, όπως οι γυναίκες του Ζαλόγγου ή της Πίνδου, απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

β) Δεύτερο, η κατάσταση της ιστοριογραφίας που αφορά τις έμφυλες σχέσεις σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Γνωρίζουμε λίγα πράγματα για παλαιότερες εποχές, περισσότερα για τους δύο προηγούμενους αιώνες. Σε κάθε περίπτωση, το τι γνωρίζουμε και τι όχι, πόσο έχει γίνει έρευνα και πόσο όχι επηρεάζει τι μπορεί να ειπωθεί στα βιβλία. Από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα βιβλία και το συμπληρωματικό υλικό της α' και της β' γυμνασίου περιλαμβάνουν λιγοστές ρητές αναφορές στις έμφυλες σχέσεις, οι οποίες πολλαπλασιάζονται σημαντικά στο βιβλίο της γ' γυμνασίου.

γ) Τρίτο, η ανάγκη η ιστορική αφήγηση των βιβλίων να ισορροπεί ανάμεσα σε πολλές παραμέτρους, με τις αναφορές στις έμφυλες σχέσεις μία μόνο από αυτές. Δηλαδή, η ανάγκη να συνδυάζεται η διαχρονία με τη συγχρονία, να διευρύνεται η οπτική με στόχο να περιοριστεί τόσο ο ελληνοκεντρισμός όσο και ο ευρωκεντρισμός, να παρουσιάζονται ισόβαρα οι διαφορετικές πλευρές της ζωής των ανθρώπων (πολιτική/κράτος, οικονομία, κοινωνικές σχέσεις, πολιτισμικές πρακτικές, τέχνη κτλ.), κ.ά.

Απφεύγοντας να γράψουμε είτε μια ιστορία «από τη σκοπιά των γυναικών» είτε μια ιστορία με εμβόλιμες και ανούσιες αναφορές «στις γυναίκες», επιδιώξαμε κυρίως να ιστορικοποιήσουμε τις έμφυλες σχέσεις, αναδεικνύοντας τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, υπονομεύοντας δηλαδή την κοινότοπη παρουσίασή τους ως έξω από το χρόνο και ανεπηρέαστες από την αλλαγή.

Οι παρεμβάσεις μας κινήθηκαν σε πολλαπλά επίπεδα. Θα παρουσιάσω εδώ μόνο ορισμένα παραδείγματα¹⁰:

10 Καθώς δεν είναι δυνατό εδώ να αναπαραχθούν οι συγκεκριμένες σελίδες με τα παραδείγματα που ακολουθούν, οι παραπομπές είναι αναγκαστικά

ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

α) Επιδιώξαμε συστηματικά να αποφύγουμε τη συνηθισμένη υπαγωγή των θηλυκών υποκειμένων στην ιεραρχική ισχύ του αρσενικού γλωσσικού γένους. Αναφερόμαστε δηλαδή συστηματικά σε άντρες και σε γυναίκες, αγόρια και κορίτσια, μαθήτριες και μαθητές, εργάτες και εργάτριες, αγρότες και αγρότισσες, κτλ., διευκρινίζοντας κάθε φορά που αυτό είναι δυνατό τις νομικές, κοινωνικές ή πολιτικές διαφορές τους στην εκάστοτε ιστορική στιγμή. Για παράδειγμα, αναφερόμαστε στις δουλειές που έκαναν άντρες και γυναίκες στη νεολιθική κοινωνία¹¹ ή στις διαφορές στην εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών σε διάφορες ιστορικές στιγμές¹², ενώ εξηγούμε συστηματικά αν άντρες και γυναίκες είχαν ίδια δικαιώματα¹³, κ.ά..

β) Συμπεριλάβαμε υποκείμενα και των δύο φύλων στα φανταστικά ιστορικά πρόσωπα που οι μαθήτριες και οι μαθητές καλούνται να σχολιάσουν στις δραστηριότητες που προτείνουν τα φυλλάδια της *Λίγης ακόμη ιστορίας*¹⁴. Στις δραστηριότητες πάντα, σκεφτήκαμε επίσης εργασίες που αναφέρονται ειδικά σε ζητήματα έμφυλων σχέσεων, όπως για παράδειγμα η δραστηριότητα στην οποία ζητιέται από τα παιδιά να απαντήσουν σε ερωτήσεις πάνω σε ένα απόσπασμα σύγχρονης εφημερίδας

περιγραφικές. Περιλαμβάνουν την τάξη (Α, Β, Γ), το αντίστοιχο κεφάλαιο στη *Λίγη ακόμη ιστορία* εφόσον το παράδειγμα περιλαμβάνεται σε αυτήν, και τη σελίδα στην οποία βρίσκεται το παράδειγμα (π.χ. Α/15 σημαίνει στη σελίδα 15 του κυρίως βιβλίου της α' γυμνασίου, Α/2/31 σημαίνει στη *Λίγη ακόμη ιστορία* για το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου της α' γυμνασίου, στη σελίδα 31). Γίνεται επίσης μια σύντομη περιγραφή, όπου αυτό είναι δυνατό.

11 Α/15.

12 Για παράδειγμα, Α/97 για την κλασική Αθήνα, Β/69 για το Βυζάντιο, Γ/82 για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, κ.α.

13 Για παράδειγμα, Α/62: αναφορά στους πολίτες της κλασικής Αθήνας, ποιοι γίνονταν, γιατί οι γυναίκες δεν ανήκαν σε αυτούς. Για τις επόμενες περιόδους βλ. τις αναφορές στη σημ. 21, *εδώ*, παρακάτω.

14 Για παράδειγμα, Α/2/31: Μυκηναίος μιλάει σε τεχνίτες και τεχνίτριες, Β/2/30: δραστηριότητα με αγόρι και κορίτσι, Γ/9/23: δραστηριότητα με άντρες και γυναίκες φανταστικά ιστορικά πρόσωπα.

για τη Λουίζ Μισέλ¹⁵ ή την ομαδική και επαναλαμβανόμενη δραστηριότητα που αφορά τη δημιουργία ιστοσελίδας για την ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα, που τροφοδοτείται συστηματικά¹⁶.

γ) Φροντίσαμε οι εικονικές και κειμενικές πηγές στα βιβλία και το συμπληρωματικό υλικό τους να περιλαμβάνουν αναφορές και στα δύο φύλα. Για τους λόγους που ανέφερα παραπάνω, αυτό έγινε πιο συστηματικά στο βιβλίο και το υλικό της γ' γυμνασίου¹⁷. Επίσης συμπεριλάβαμε παντού πολλές εικόνες γυναικών καλλιτεχνών και επιστημόνων.

δ) Συμπεριλάβαμε ρητές αναφορές σε άντρες και γυναίκες όπου τόσο η αφήγηση όσο και οι ιστορικές γνώσεις επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Η εργασία, η εκπαίδευση, η καθημερινή ζωή, η οικογένεια και η νομοθεσία είναι πεδία τα οποία προσφέρονται για να αναφερθούν τα δύο φύλα σε κάθε ιστορική εποχή, οι σχέσεις τους, αλλά και οι διαφορές στην αντιμετώπιση και τις δυνατότητες του καθενός από αυτά. Στα βιβλία της α' και της β' οι αναφορές αυτές είναι σχετικά λιγοστές¹⁸. Στο βιβλίο της

15 Γ/5/19.

16 Γ/4/46, Γ/5/26, Γ/6/54.

17 Ορισμένα παραδείγματα από εικονικές πηγές και τις λεζάντες τους: Γ/83: εικόνα με μαθήτριες και λεζάντα για τον υψηλό αναλφαριθμητισμό των γυναικών τον 19ο αιώνα, Γ/99: εικόνα και λεζάντα για τον αθλητισμό των γυναικών, η εικόνα δείχνει γυναίκες που παίζουν βόλεϊ στις αρχές του 20ού αιώνα, Γ/171: λεζάντα σε εικόνα για ηλεκτρικές συσκευές και την επίδρασή τους στο χρόνο των γυναικών, Γ/219: λεζάντα εικόνας για διαδήλωση γυναικών κατά του πολέμου στο Βιετνάμ. Ορισμένα παραδείγματα από κειμενικές πηγές: Β/3/1: λήμμα «εκλογή νόμων», έτος 726, απόσπασμα για τους όρους του γάμου για άντρες και γυναίκες, Γ/2/26: κανονισμός γυναικείας συντεχνίας σαπουνοποιών, Τρίκαλα, Γ/3/13: προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας για τη μόρφωση αγοριών και κοριτσιών, Γ/5/6: λήμμα «δουλεία», απόσπασμα από κείμενο της Σόζουρνερ Τρουθ του 1854, Γ/8/17-18: λήμμα «παιδική και γυναικεία εργασία», αποσπάσματα από τη σχετική νομοθεσία, κ.ά.

18 Για παράδειγμα, Α/96: η καθημερινή ζωή στην κλασική Αθήνα, ασχολίες αντρών και γυναικών και οι εκπαιδευτικοί περιορισμοί για τις γυναίκες ή Α/137: αναφορά στην οικογένεια και τη θέση των γυναικών στην κοινωνία

ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

β' οι περισσότερες αναφορές αφορούν τη διαφορετική εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών κατά την ελληνιστική εποχή, το Βυζάντιο, τη μεσαιωνική Δύση και μεταξύ των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 17^ο αιώνα¹⁹. Στο βιβλίο της γ' οι αναφορές είναι διευρυμένες. Αφορούν, για παράδειγμα, την εργασία στην Ευρώπη και την Ελλάδα σε διάφορες περιόδους²⁰, το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών επίσης σε διάφορες περιόδους²¹ ή τα γυναικεία κινήματα από τις σουφραζέτες του 19^{ου} αιώνα μέχρι το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών τη δεκαετία του '70²².

Τέλος, αναδείξαμε ζητήματα που αφορούν τις έμφυλες σχέσεις, ιδίως στο βιβλίο της γ', για περιόδους για τις οποίες υπάρχει έγκυρη ιστορική γνώση και για περιόδους κατά τις οποίες το «γυναικείο ζήτημα» αποτέλεσε σημαντικό κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα. Αυτό έγινε με δύο τρόπους:

ε) με ειδικά κουτιά/πλαίσια, με κείμενο και εικόνες, στο κυρίως

της Ρώμης, κ.ά.

19 Αντίστοιχα: Β/28, Β/68, Β/83, Β/194.

20 Για παράδειγμα, Γ/30: τα διαφορετικά μεροκάματα αντρών και γυναικών κατά τη βιομηχανική επανάσταση, Γ/70: διαφορές στην εργασία εργατών και εργατριών το 19ο αιώνα στην Ευρώπη, Γ/71: νομοθετικοί περιορισμοί στη γυναικεία και παιδική εργασία το Μεσοπόλεμο, Γ/122: γυναικεία και παιδική εργασία στην ελληνική βιομηχανία το 19ο αι., Γ/6/41-42: λήμμα «γυναικεία και παιδική εργασία», σχήμα με κατανομή αντρών και γυναικών κατά βιομηχανικούς κλάδους, πηγή για την εργασία γυναικών από την *Εφημερίδα των Κυριών*, Γ/9/21: λήμμα «νέα επαγγέλματα», κείμενο για εργαζόμενες γυναίκες, πηγή: απόσπασμα από κείμενο της Μαρίας Σβώλου για το διωγμό υπαλλήλων κ.ά.

21 Για παράδειγμα, Γ/101: πλαίσιο για το ότι μόνο αστοί άντρες διαθέτουν το δικαίωμα ψήφου στις ευρωπαϊκές χώρες του 19ου αιώνα, Γ/169: για την ψήφο των γυναικών μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, Γ/186: για την απουσία πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο, κ.ά.

22 Για παράδειγμα, Γ/98: κουτί, αναφορά στο γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη, Γ/102: πλαίσιο, το γυναικείο κίνημα, εικόνες και λεζάντες για σουφραζέτες, Γ/123: πλαίσιο, το γυναικείο ζήτημα (στην Ελλάδα), Γ/226: για το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών.

βιβλίο. Για παράδειγμα: το κυνήγι των μαγισσών, οι γυναίκες στη Γαλλική Επανάσταση, η αστική οικογένεια του 19^{ου} αιώνα, το γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού, αλλά και στην Ελλάδα²³, κ.ά.

στ) με λήμματα στο *Λίγη ακόμη ιστορία*, δηλαδή τονισμένες λέξεις με ειδικό χρώμα στο κυρίως βιβλίο που παραπέμπουν σε συμπληρωματικές πληροφορίες και εικονικές και κειμενικές πηγές στο ΛΑΙ. Παρόμοια λήμματα υπάρχουν μόνο στο βιβλίο της γ'. Ορισμένα παραδείγματα: «Διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας και της πολίτισσας» και «ενεργοί πολίτες» κατά τη Γαλλική Επανάσταση, «γυναίκες στην Ελληνική Επανάσταση», «γυναικεία και παιδική εργασία» στην Ελλάδα, «γυναίκες» στην Αντίσταση στην Ευρώπη, «συμμετοχή γυναικών στο ΔΣΕ» και «πολιτικοί κρατούμενοι», «η εφαρμογή της ισότητας αντρών και γυναικών» στο Σύνταγμα του 1975²⁴, κ.ά.

Το εκπαιδευτικό υλικό που κατασκευάσαμε έχει εντελώς διαφορετική λογική από μια συνηθισμένη γραμμική «κάλυψη της ύλης». Γι' αυτό το πώς θα χρησιμοποιηθεί εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους και τις εκπαιδευτικούς. Αυτοί/ές θα αποφασίσουν κατά πόσο θα αξιοποιήσουν τις αναφορές που παρουσίασα για τις έμφυλες σχέσεις ή θα τις αγνοήσουν. Γι' αυτό χρειάζεται συστηματική επιμόρφωση πάνω στις δυνατότητες που προσφέρει το υλικό. Στη Θράκη η επιμόρφωση ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2011. Επιφυλασσόμαστε και ευελπιστούμε στη συνεργασία και το ενδιαφέρον των καθηγητριών και των καθηγητών που διδάσκουν ιστορία όχι μόνο στη Θράκη, αλλά σε όλη την Ελλάδα.

23 Αντίστοιχα: Β/179, Γ/3/16-17, Γ/69, Γ/102, Γ/123, κ.ά.

24 Αντίστοιχα: Γ/1/11, Γ/3/16-17, Γ/6/41-42, Γ/10/14, Γ/10/18, Γ/11/42, κ.ά.